

دکتر حسن نصیری جامی
دانشگاه آزاد اسلامی واحد تربت جام

بسم الله الرحمن الرحيم (تأملی بر تأثیر اسلوب بیت آغازین مخزن الاسرار نظامی بر مقلدان)

چکیده

نظامی شاعری طرفه کار و پیشرو است. ابتکار و خلاقیت شاعری نظامی در بسیاری از عرصه‌های زبانی و ادبی، شگفت و جریان‌ساز است. یکی از بدایع نظامی در گستره تحمیدیه‌سرایی، صدر نشانی کلام گرامی «بسم الله الرحمن الرحيم» در آغاز منظومه گران سنگ مخزن الاسرار است. طبعاً این ابتکار نظامی نیز مورد توجه برخی از مقلدان و شاعران پس از وی بوده است.

این نوشته، به‌طرح نخستین بیت مخزن الاسرار و تأثیر شگفت و پردامنه آن بر شاعران پس از نظامی پرداخته است.

واژه‌های کلیدی:

بسم الله الرحمن الرحيم، مخزن الاسرار نظامی، منظومه‌ها.

مقدمه

نظامی گنجه‌ای یکی از شاعران پیشرو و سرآمد در عرصهٔ ادب فارسی است. شاعری مُبدع، طرفه کار و اصطلاحاً «جریان ساز» و سر سلسله دار، که حتی در زبان‌ها و اقلیم‌های دیگر نیز آوازهٔ هنر و خلاقیتش - و حتی تقلید از شیوهٔ وی - به روشنی دیده می‌شود.^۱

مثنوی «مخزن الاسرار» صدرنشین و طلایه‌دار هنر شاعری و منظومه سرایی اوست و بسیاری از نوآوری‌ها و بدعت‌ها در طرح و اسلوب و زبان و ترکیبات این مثنوی دیده می‌شود که غالباً مورد توجه اهل ادب - و بخصوص مقلدان وی - قرار گرفته است.

در اینجا به طرح دو جنبه از نوجویی‌های نظامی در اسلوب این منظومه می‌پردازیم؛ اول: می‌دانیم که بحر «سریع» از بحور و اوزان مشترک شعر عرب و فارسی است، ولی در شعر عرب هر چند اصل وزن بحر بنا بر «مستفعلن مستفعلن» است ولی جز به صورت «مستفعلن مستفعلن فاعلن» به کار نمی‌رود.^۲

در شعر فارسی این بحر به صورت «مفتعلن مفتعلن فاعلن» به کار رفته و در این بحر اشعار بسیاری سروده شده است که از بهترین نمونه‌های آن می‌توان به قصاید طلایه‌داران شعر فارسی - محمدبن وصیف و محمدبن مخلد و بسام کرد - اشاره نمود.^۳ اگرچه ممکن است پیش از نظامی این وزن در مثنوی سرایی مورد توجه شاعرانی مانند ابوشکور بلخی و ابوشعیب صالح و رودکی بوده است و از آنان ابیاتی نیز در این بحر باقی مانده است، ولی نظامی اولین شاعری است که اینک «منظومه» ای کامل در این بحر از وی در دست است و وی اولین مثنوی خود را - که طلایه دار و صدرنشین منظومه‌های خمسهٔ وی به شمار می‌رود - در این بحر سروده است.

^۱ رف: فرهنگ، کتاب دهم (مقاله: تأثیر و نفوذ نظامی گنجوی در زبان و ادبیات پنجابی)، ۸۵ - ۶۷.

- مجموعه مقالات کنگرهٔ بین‌المللی نهمین سدهٔ تولد حکیم نظامی، (مقالات: مقلدان و نظیره پردازان ترک خمسه، ج ۱، ۵۹۵ - ۵۵۹؛ انعکاس آثار نظامی در ادب کرد، ج ۲، ۶۲۴ - ۶۲۰؛ تأثیر آفرینش نظامی در ادبیات ترکی، ج ۳، ۱۷۹ - ۱۷۲؛ جستاری در نفوذ نظامی در شبه قاره: ۳۷۹ - ۳۷۳.

^۲ رف: بررسی منشاء وزن شعر فارسی، ۵۱.

^۳ رف: تاریخ سیستان، ۲۱۰ به بعد. نکتهٔ جالب آنکه از تمام ابیات به جا مانده از دوران این طلایه داران - از ۵۸ بیت - سه قصیده (۲۰ بیت) در این وزن است.

دوم: نظامی اولین شاعری است که منظومه خود را با «درج» آغاز کرده است و «بسم الله الرحمن الرحيم» را که متناسب با بحر سریع - جزو مقطوع از «مستفعلن» - است، صدرنشان منظومه عرفانی خویش قرار داده و طلایه و دیباچه خمسه‌اش نموده است.

این ابداع و نوآوری زیبای حکیم گنجه، گذشته از جنبه‌های ایهامی گوناگونی که می‌تواند در این بیت موجود باشد^۱، بیانگر پیشینه دیرپای دلبستگی و توجه شاعران به مقوله «تحمیدیّه» و اهمیّت سنت حمدسرایي در آغاز منظومه‌های فارسی است.^۲

^۱ رف: شرح مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای، صص ۲۶-۲۳.

^۲ بخش مهمی از توجه شاعران به مفاهیم و مضامین کتاب آسمانی به بهره‌گیری از «بسم الله الرحمن الرحيم» یا «بسم الله» عبارت کوتاه شده آن مربوط است به اغراضی همچون: الف) به منظور آغاز کاری؛ که البته اولین بیت مخزن الاسرار می‌تواند یکی از جنبه‌های توجه نظامی به این نکته باشد. یعنی آغاز و شروع منظومه - و چه بسا پنج «گنج» (=خمسه) - با «بسم الله الرحمن الرحيم» است و همچنین نظامی در لابه لای داستان لیلی و مجنون (ص) نیز به این نکته توجه داشته:

آیا تو کجا و ما کجاییم تو زان که ای و ما تو راییم
ماییم و نوای بی‌نوایی «بسم الله» اگر حریف مایی

به جز نظامی، بسیاری دیگر از شاعران به «بسم الله» به جهت آغاز کاری و در معانی دعوت و همراهی و اصطلاحاً «صلازدن» پرداخته‌اند از نمونه‌های آن:

- ساقی باقی ما داد صلا «بسم الله» / هر که راهست سرانجام فنا «بسم الله» (ملاحسن فیض کاشانی)
- بسم الله ای روح البقا، بسم الله ای شیرین لقا / بسم الله ای شمس الضحا، بسم الله ای عین الیقین (مولانا)
- خواری کشیده عشق سزاوار آفرین / بسم الله ای حریف گدا خوی ده نشین (جامی)
ب) «بسمل» صورت کوتاه شده و مخفف «بسم الله الرحمن الرحيم» است چون در هنگام ذبح حیوان «بسم الله» بر زبان می‌آوردند مجازاً به معنی کشته نیز به کار می‌رود. (فرهنگ بازیافته‌های ادبی از متون پیشین، ج ۱، ص ۱۹۴) به مانند:

گشت کشته تن ز شهوت‌ها و آز / شد به بسم الله بسمل در نماز (مولانا)
که بسم الله به صحرا می خرامم / مگر بسمل شود مرغی به دامن (نظامی - خسرو و شیرین)
دلیم با چشم خونریز تو صیدی ست / که صیادش پی بسمل گرفته ست (جامی)
(فیض) را بس که به دل هست هوای بسمل / می نگارد همه بر لوح هوا بسم الله (ملاحسن فیض کاشانی)
ج) برای تعویذ و استعاده. از این نظر «بسم الله» دعایی متداول و دیرپا در زبان و فرهنگ فارسی زبان به شمار می‌رود و عبارت «بنامیزد» در متون فارسی کهن و همچنین اصطلاح عامه «جن و بسم الله» از موارد متعدد این کاربردها و باورهاست. نمونه‌های کاربرد این غرض نیز فراوان است از جمله:

به بی تعویذ «بسم الله» مرو در شارع وحدت / که در بیداء لا، نمولست تا سر منزل آلا (سلمان ساوجی)
- به کوی عقل مرو، گر به عشوه بردی راه / و گر زعقل گذشتی بگوی «بسم الله» (امیر خسرو دهلوی) ←

در گستره بهره‌های شاعرانه، «بسم الله الرحمن الرحيم» در بیت اول مخزن الاسرار جایگاه و مرتبه‌ای ویژه در نوآوری و خلاقیت شاعرانه داشته است؛ از سویی، آغاز و شروع یک منظومه بلند است و از دیگر سو، «بسم الله الرحمن الرحيم» به عنوان یک مصراع کامل کاربرد یافته و بی‌کم و کاست اصطلاحاً «درج» گردیده و شاعر از این تیمن سازگار با بحر مثنوی خود به خوبی سود جسته است.

البته این نوآوری و خلاقیت نظامی در مقلدان پس از وی نیز بسیار تأثیر گذار بوده است و بسیاری از منظومه‌هایی که به تقلید از مخزن الاسرار پدید آمده است - بالغ بر ۱۵۰ اثر - غالباً دارای این اسلوب آغازین در شروع منظومه هستند و منظومه سرایان مقلد و دیگر شاعران صاحب ذوق و نوجو سعی نموده‌اند به ابتکار حکیم گنجه تاسی نمایند و منظومه و کلام شاعرانه خویش را با «بسم الله الرحمن الرحيم» آغاز نمایند. مهمترین بخش از کاربرد «بسم الله الرحمن الرحيم» در این آثار مربوط است به منظومه‌هایی که مصراع اول آنها - دقیقاً همانند شیوه نظامی - با «بسم الله الرحمن الرحيم» آغاز می‌گردد. به عبارت جدول زیر:^۱

→

- مده به خاطر نازک ملالت از من راه/ که حافظ تو خود این لحظه گفت «بسم الله» (حافظ خرمشاهی)
 (د) برای توجه به شکل کتابت: این کاربرد از اغراض نادر است و نمونه‌هایی از آن را فقط در غزلیات صائب تبریزی یافتیم:

- در سواد حال سیر زلف کردم مو به مو مد بسم الله را در نقطه پنهان یافتم
 - چون الف کز مد بسم الله بیرون شد نیافت محو در نظاره آن قامت رعنا شدم

^۱ در تدوین این گزارش علاوه بر استفاده و رجوع به آثار شاعرانی همچون جامی و امیر خسرو - به عنوان مطرح‌ترین مقلدان نظامی - از مجموعه این کتب و آثار نیز بهره گرفته‌ام که به جهت ضرورت پرهیز از اطالته نوشته از ارجاعات مکرر صرف نظر می‌گردد: فهرست نسخه‌های خطی فارسی - احمد منزوی، تذکره هفت آسمان - احمد احمدعلی، تذکره نصرآبادی - محمد طاهر نصرآبادی، منظومه‌های فارسی - دکتر محمد علی خزانه دارلو. (رف: منابع)

الف) «بسم الله الرحمن الرحيم» در مصراع اول:			
ردیف	مصراع دوم	نام شاعر/ نام اثر	قرن
۱	خطبه قوس است به ملک قدیم	امیر خسرو دهلوی / مطلع الانوار	۷-۸
۲	آدم خالی ست ز دیو رجیم	فضل الله حروفی / عرش نامه	۸
۳	تاج حکومت و کلام قدیم	کاتبی نیشابوری / گلشن ابرار	۸-۹
۴	هست صلاهی سرخوان کریم	جامی / تحفه الاحرار	۹
۵	اعظم اسمای علیم حکیم	جامی / دیوان (فاتحه الشباب)	۹
۶	املی حمد المنان الکریم	جامی / دیوان (واسطه العقد)	۹
۷	طرفه خطایی است ز سفر قدیم	جامی / دیوان (خاتمه الحیاه)	۹
۸	لیس له المثل علی عظیم	حافظ علاف شیرازی / ولی نامه	۹
۹	شد کلید باب حکم قدیم	گلشنی بردعی / بحر الحقایق	۹
۱۰	شد کلید مخزن دار حکیم	احمدی کره ای / مرقات الادب	۹
۱۱	مصحف آیات اسرار قدیم	اسیری لاهیجی / اسرار الشهود	۹-۱۰
۱۲	حبل متین است و ره مستقیم	قاسمی گنابادی / زبده الاشعار	۱۰
۱۳	حرف امان است ز دیو رجیم	عبدی بیگ نویدی / مظهر الاسرار	۱۰
۱۴	فاتحه آرای کلام قدیم	هاشمی کرمانی / مظهر الآثار	۱۰
۱۵	نقش بدیع است ز کلک قدیم	غزالی مشهدی / نقش بدیع	۱۰
۱۶	هست شهاب از پی دیو رجیم	غزالی مشهدی / دیوان	۱۰
۱۷	وارث ملک است محمد حکیم	غزالی مشهدی / دیوان	۱۰
۱۸	صیقل آینه طبع سلیم	یوسف حسینی / مثنوی ساده پرکار	۱۰
۱۹	منجی المؤمن من النار رجیم	یوسف علی حسینی / قبله اخبار	۱۰
۲۰	موج نخست است ز بحر قدیم	عرفی شیرازی / مجمع الابدکار	۱۰
۲۱	سرخط منشور عطای عمیم	شریف کشمیری / مسلک الاخیار	۱۰

۱۰	فیضی دکنی/ مرکز الادوار	گنج ازل راست طلسم قدیم	۲۲
۱۰ - ۱۱	سحابی استرآبادی/ مثنوی عرفانی	تیر شهاب است به دور رجیم	۲۳
۱۰ - ۱۱	میر معصوم نامی/ مثنوی عرفانی	اول آثار جدید و قدیم	۲۴
۱۰ - ۱۱	حکیم شفایی/ مثنوی دیده‌بیدار	تیغ الهی است به دست حکیم	۲۵
۱۰ - ۱۱	محمدحسن دهلوی/ تحفه میمونه	کرد خدا رحمت خود را عمیم	۲۶
۱۰ - ۱۱	شانی تکلؤ/ مثنوی عرفانی	ماهجه رایت امید و بیم	۲۷
۱۰ - ۱۱	میر داماد/ مشرق الانوار	فاتحه مصحف امید و بیم	۲۸
۱۰ - ۱۱	ملک قمی و ظهوری/ منبع الانهار	اهدانا الصراط المستقیم	۲۹
۱۰ - ۱۱	ملک قمی و ظهوری/ منبع الانهار	مصراع عزای نخست حکیم	۳۰
۱۰ - ۱۱	ملک قمی و ظهوری/ منبع الانهار	افسر اسماست به ذات قدیم	۳۱
۱۰ - ۱۱	ملک قمی و ظهوری/ منبع الانهار	خط نجات است و ره مستقیم	۳۲
۱۰ - ۱۱	ملک قمی و ظهوری/ منبع الانهار	هست نخست آیت حکم حکیم	۳۳
۱۰ - ۱۱	ملک قمی و ظهوری/ منبع الانهار	تیر شهاب است به دیو رجیم	۳۴
۱۰ - ۱۱	میرجمله شهرستانی/ مطمح الانظار	مطلع آیات کلام حکیم	۳۵
۱۱	ابوالقاسم حسینی/ گلدسته گلشن راز	بس بود این سکه به نام کریم	۳۶
۱۱	هادی (تخلص)/ مثنوی عرفانی	سر ورق دفتر امید و بیم	۳۷
۱۱	محمدحکیم آتشی/ معدن الافکار	هست نهان گل باغ حکیم	۳۸
۱۱	سید کاظم حسینی/ روایح گلشن	زینت سرلوح کتاب قدیم	۳۹
۱۱	زلالی و خوانساری/ حسن گلوسوز	نص صحیح است و کلام حکیم	۴۰
۱۱	زلالی و خوانساری/ حسن گلوسوز	پنجه اعجاز و عصای کلیم	۴۱
۱۱	زلالی و خوانساری/ حسن گلوسوز	سرو سیه پوش ریاض نعیم	۴۲
۱۱	زلالی و خوانساری/ حسن گلوسوز	ابروی خوش و سمة حسن قدیم	۴۳
۱۱	زلالی و خوانساری/ حسن گلوسوز	تیر شهاب است به دیو رجیم	۴۴

۴۵	اره کش تارک دیو رجیم	زلالی و خوانساری / حسن گلو سوز	۱۱
۴۶	مطلع دیباچه نظم قدیم	زلالی و خوانساری / حسن گلو سوز	۱۱
۴۷	هست عصای ره طبع سلیم	محمد تقی سلیم تهرانی / خر دلآل	۱۱
۴۸	راه حدیث است به سوی قدیم	ابراهیم ادهم / مثنوی عرفانی	۱۱
۴۹	قافله سالار کلام قدیم	میرالهی / مثنوی عرفانی	۱۱
۵۰	خال و خط و زلف و قدم مستقیم	شاه محمد بدخشی / رساله بسم الله	۱۱
۵۱	آمده سرچشمه فیض عمیم	ملاشیدا فتح پوری / دولت بیدار	۱۱
۵۲	تازه نهالی ست ز باغ حکیم	عبدالرزاق لاهیجی / مثنوی عرفانی	۱۱
۵۳	تازه نهالی ست ز باغ قدیم	فانی کشمیری / مصدر الآثار	۱۱
۵۴	هست عصای ره امید و بیم	محمد باقر نائینی / مثنوی عرفانی	۱۱
۵۵	جدول کوثر به ریاض نعیم	طاهر اردبیلی / دیوان	۱۱
۵۶	گلبن برجسته باغ نعیم	بینش کشمیری / بینش ابصار	۱۲
۵۷	هست نهالی ز ریاض قدیم	طاهر وحید قزوینی / ساغر سرشار	۱۲
۵۸	راه نماینده امید و بیم	جویا کشمیری / مثنوی عرفانی	۱۲
۵۹	رشحه اول ز سحاب قدیم	ارشاد هروی / ابرگهر بار	۱۲
۶۰	دست برآورد به جود کریم	نعمت خان عالی / بهادر شاه نامه	۱۲
۶۱	نیزه خطی است به قصد غنیم	تأثیر تبریزی / جهان نما	۱۲
۶۲	تیغ سیه تاب رسول کریم	غلامعلی آزاد بلگرامی / دیوان	۱۲
۶۳	می نهم از تازه بنایی عظیم	میرزا صادق نامی / درج گهر	۱۲
۶۴	مطلع دیوان علی عظیم	ندیم مشهدی / در نجف	۱۲
۶۵	ربط هویات به هوی قدیم	قطب الدین تبریزی / منهج التحرير	۱۲
۶۶	قادر و غفار و قدیر و قدیم	حسینی شیرازی / اشترنامه	۱۲ - ۱۳
۶۷	نعمت اعلاست زخوان نعیم	بخش الله نامی / مثنوی درباره کتابت	۱۲ - ۱۳

۶۸	هست علاج از پی قلب سلیم	عبدالرحیم تمنّا/ مشرق الانوار	۱۳
۶۹	کعبه جان و دل اهل نعیم	عبدالرئوف وحید/ مثنوی عرفانی	۱۳
۷۰	سنبل سیراب ریاض قدیم	مغانی/ مرهم الافکار	۱۳
۷۱	طائر فرخنده وحی قدیم	مُحب علی خان/ بازنامه	۱۳
۷۲	فاتحه نسخه عشق قدیم	مُنعم/ مثنوی مُنعم	۱۳
۷۳	حمد و ثنا گویم خالق کریم	شهابی کاشانی/ شمع انجمن شهابی	۱۳
۷۴	مطلع انوار کلام قدیم	میرزا اعلاء قزوینی/ تذکره علایی	۱۳
۷۵	زیب ده نامه فصل الخطاب	میرزا علاء قزوینی/ تذکره علایی	۱۳
۷۶	راه نمای سخن اندر دهن	میرزا علاء قزوینی/ تذکره علایی	۱۳
۷۷	راه نماینده امید و بیم	جویا تبریزی/ مثنوی خاتمیت	۱۳
۷۸	فاتحه فتح طلسم قدیم	سپهر کاشانی/ محمود القصاید	۱۳
۷۹	افتتاح کنز اسماء عظیم	نور علیشاه طبسی/ جنات الوصال ^۱	۱۳
۸۰	فاتح الابواب جنات النعیم	نظام علیشاه کرمانی/ جنات الوصال	۱۳
۸۱	آیت توحید و تمجید کریم	نظام علیشاه طبسی/ جنات الوصال	۱۳
۸۲	سر علم حمد علی عظیم	نور علیشاه طبسی/ مثنوی عرفانی ^۲	۱۳
۸۳	فاتحه فتح طلسم قدیم	محمد تقی سپهر/ مثنوی	۱۳
۸۴	سجع لطیف است ز لطف عمیم	صالح (تخلص)/ قصه سوهنی	۱۳

۱. جنات الوصال از نور علیشاه طبسی است و او می‌خواسته آن را در هشت جنت بسراید ولی هنوز بیش از سه جنت را نسوده بود که در سال ۱۲۱۲ به قتل رسید و این مطلع مربوط است به آغاز اثر و با همان جنت اول. جانشین او رونق علیشاه نیز تا جنت پنجم سرود و در سال ۱۲۳۰ درگذشت و نهایتاً نظام علیشاه کرمانی این اثر را به انجام رسانید. دو مطلعی که در پی آمده است مربوط به آغاز جنت شش و هفت است. از جنت الوصال مجموعاً ۳۰ نسخه گزارش شده. (ر.ف: فهرست نسخه‌ها خطی ج ۴، صص: ۲۷۴۶-۲۷۴۳)

۲. این مثنوی با جنات الوصال متفاوت است.

۱-	واصلی(تخلص)/ مثنوی عرفانی	آیت هستیست ز فرد قدیم	۸۵
۲-	ناشناس/ مثنوی حروفی	اعظم اسماء علیم قدیم	۸۶
۳-	خمسه حسن (؟)	اسم محمد شده فیض عمیم	۸۷
۴-	بخشی الله بنی اسرائیلی/ گل بوستان	نعت اعلاست ز خوان نعیم	۸۸
۵-	غلاما(تخلص)/ لمعات الطاهرین	حکیم قدیر، علی عظیم	۸۹
۶-	ناشناس/ تجوید منظوم	ذکر احادیث کلام قدیم	۹۰

●
 بعضی دیگر از مقلدان نظامی، «بسم الله الرحمن الرحیم» را در مصراع دوم آورده‌اند. هر چند این شیوه نیز خالی از لطف نیست ولی چندان مورد توجه و اقبال شاعران نبوده است و غالباً ترجیح داده‌اند آغازین مصراع را با نام خدا شروع نمایند و آن کلام الهی حتی در بیت اول نیز صدرنشین باشد.
 به هر حال، بعضی از موارد اندک این کاربردها که به جز مورد اول، اختصاصاً مربوط به شاعران هند و پاکستان است، عبارت از:

۱. تنها نسخه‌ای که از این مثنوی گزارش شده مربوط است به سده ۱۳-۱۲ که در کتابخانه ملک به شماره ۵۲۳۱ نگهداری می‌شود. (ر.ف: فهرست نسخه‌ها خطی فارسی، ج ۴، ص ۳۱۳۹)
۲. این مثنوی دارای موضوعی مشخص و سراینده‌ای نامشخص است و تنها یک نسخه از این مثنوی گزارش شده که فاقد تاریخ است و در کتابخانه طویقپوسرای استانبول به شماره H. 310 موجود است. (ر.ف: فهرست نسخه‌ها خطی فارسی، ج ۴، ص ۳۱۴۳)
۳. سراینده این خمسه، حسن فرزند سید فتح الله است که بنا به تاریخ کتابت تنها نسخه موجود از این خمسه وی قبل از قرن ۱۱ می‌زیسته است. نسخه‌ای از این اثر در موزه بریتانیا به شماره Add.6622 نگهداری می‌شود که در ماه رجب سال ۱۰۳۹ کتابت شده. (ر.ف: فهرست نسخه‌ها خطی فارسی، ج ۴، ص ۳۸۰۱)
۴. تنها نسخه‌ای که از این مثنوی گزارش شده مربوط است به سده ۱۳ و در کتابخانه دانشگاه پنجاب به شماره Spi/VI 120 نگهداری می‌شود تاریخ کتابت نسخه: سال ۱۲۵۰. (ر.ف: فهرست نسخه‌ها خطی فارسی، ج ۴، ص ۳۰۶۶)
۵. شاید سراینده این منظومه غلامعلی (ملا علی خان) از قوم نوائط هندوستان باشد. دیباچه این منظومه به نشر است و سپس در یکصد و ده لمعه منظوم برابر نام حضرت علی(ع). (ر.ف: فهرست نسخه‌ها خطی فارسی، ج ۴، ص ۳۰۹۹)
۶. از سراینده‌ای ناشناخته، نسخه‌ای از این اثر در کتابخانه ملی به شماره ۹۲۹/۵ به کتابت محمد جزیری(؟) در سال ۱۰۸۳، موجود است. (ر.ف: فهرست نسخه‌ها خطی فارسی، ج ۱، ص ۸۰)

ب) «بسم الله الرحمن الرحيم» در مصراع دوم:		
نام منظومه و نام شاعر	مصراع اول	
۱	به که بود ورد ز باغ مقیم	زبده الاشعار - قاسمی گنابادی (م ۹۸۲)
۲	شمع شبستان کلام قدیم	مثنوی عرفانی - قاسم‌هالایی سندی (ق ۱۲)
۳	عقده گشای همه امر عظیم	مثنوی عرفانی - قاسم‌هالایی سندی (ق ۱۲)
۴	موج نخستین زمحیط قدیم	مثنوی عرفانی - وامق بلگرامی (ق ۱۲)
۵	افسر فهرست کلام قدیم	زبده الافکار - ابجدی هندی (ق ۱۲)
۶	سنبل مشکین ریاض قدیم	گلشن کشمیر - عبدالرشید اسلام آبادی

ج) «بسم الله الرحمن الرحيم» در مصراع چهارم (رباعی و قطعه):

این بهره جویی اساساً به منظومه سرایی مرتبط نیست و بیشتر در قالب‌های شعری دیگر - از جمله قطعه و رباعی - نمود یافته است؛ اما از آن جهت که پس از نظامی و منظومه مخزن الاسرار سروده شده، قابل توجه است.

نکته جالب توجه آن است که هرچند بحر سریع از بحور کم اقبال در رباعی سرایی به شمار می‌رود ولی در مواردی بنا به اغراضی خاص ضرورتاً مورد اقبال و نظر شاعر (ناظم) قرار گرفته است. مثلاً از آنجا که «بسم الله الرحمن الرحيم» از نظر اعداد حروف ابجد ۷۸۶ محاسبه می‌گردد، سراینده یا سراینده‌گانی ناشناس این چنین به جهت ذکر ماده تاریخ بهره جسته است:

- ماده تاریخ میرسید علی همدانی (فوت ۷۸۶)

حضرت شاه همدان کریم

گفت دم آخر و تاریخ شد

بسم الله الرحمن الرحيم

- ماده تاریخ سید ابواسحاق (فوت ۷۸۶).

سید اسحاق ولی پادشاه

گشت چوزین به جنت مقیم

سال وفاتش عجب آمد ز دل بسم الله الرحمن الرحيم

د) «بسم الله الرحمن الرحيم» در تعویذها و استعاذه‌های منظوم:

این تعویذها و استعاذه‌ها بخشی از فرهنگ و باورهای مخاطبان خویش را در برمی‌گرفته است^۱ و در مجموعه و منظومه‌هایی خاص - و بیشتر بر محور علم جفر و حروف - بعضاً در آنها سعی شده است صفات و اسماء باری تعالی و شمارش حروف و... مورد توجه قرار گیرد.

«سجنجل الاسماء» یکی از کتب و مثنوی‌های این نوع است. مؤلف این کتاب «محمود عیانی» - که از صوفیه قرن دهم به شمار می‌رود - سعی کرده است به تقلید از مخزن الاسرار نظامی بیشتر به بیان و نظم اسماء و صفات حضرت باری بپردازد. وی این مثنوی را با سربندهایی به نثر، در علم جفر و حروف - این نکته از نام مهجور کتاب نیز (سجنجل = آینه) پیداست - در چهار هزار بیت سروده و در لابه لای سربندها و تجدید مطلع‌ها آیاتی از کلام الله و احادیثی از حضرت رسول (ص) ذکر می‌نماید.

بعضی از این تجدید مطلع‌ها که با «بسم الله الرحمن الرحيم» آغاز می‌گردد به این شرح است:^۲

۱- بسم الله الرحمن الرحيم	مخزن اسرار حق است از قدیم
۲- بسم الله الرحمن الرحيم	القیوم الابدی القدیم
۳- بسم الله الرحمن الرحيم	جلوه ذات است وصفات قدیم
۴- بسم الله الرحمن الرحيم	سر دو کون است درو مستقیم
۵- بسم الله الرحمن الرحيم	شد علم ذات و صفات قدیم
۶- بسم الله الرحمن الرحيم	آمده سر درس کتاب کریم
۷- بسم الله الرحمن الرحيم	فتح کلامست ز وحی حکیم
۸- بسم الله الرحمن الرحيم	جلوه خاصست و خواصش عمیم

^۱ رف: فرهنگنامه ادبی فارسی، ۱۰۸۲ - چه بسا اصطلاح «جنّ و بسم الله» بنا به باور و فرهنگ رواج یافته.

^۲ منظومه‌های فارسی، صص: ۷، ۵۱۷، ۱۸.

- ۹- بسم الله الرحمن الرحيم الوهاب المتعالی العظیم
 ۱۰- بسم الله الرحمن الرحيم ذکر کن ای دوست که باشی سلیم
 ۱۱- بسم الله الرحمن الرحيم هست سرآغاز آل عمیم
 ۱۲- بسم الله الرحمن الرحيم جلوۀ نور قدمست از قدیم
 ۱۳- بسم الله الرحمن الرحيم لطف عمیم است ز فضل عظیم
 ۱۴- بسم الله الرحمن الرحيم بر سرقاف است لوائ عظیم

همچنین کتاب و منظومۀ دیگری قریب به همین مضمون از «عبدالعلیم عاصم» - معاصر غالب دهلوی (ف: ۱۲۸۵) - گزارش شده است که مؤلف به عنوان اورادی منظوم و در چارۀ بیمار آن ابیات را سروده است.^۱
 این منظومه نیز از تجدید مطلع‌ها - مطلع‌هایی - با کلام مبارک «بسم الله الرحمن الرحيم» تشکیل می‌گردد که عبارت است:

مصراع اول همه ابیات مطلع: بسم الله الرحمن الرحيم			
مصراع دوم تجدید مطلع‌ها:			
۱	حرف نخست است ز نظم	۲	خال رخ آرای عروس قدیم
۳	گیسوی مشکین نگار قدیم	۴	زلف گره گیر عروس قدیم
۵	گوهر یکدانه درج قدیم	۶	نعمۀ مرغان ریاض نعیم
۷	هست ز گلزار الهی شمیم	۸	مخزن اسرار خدای کریم
۹	در غم و اندوه و مصیبت ندیم	۱۰	غنچه سربسته راز حکیم

نهایتاً،

«بسم الله الرحمن الرحيم» هر چند آغاز و ابداعی دل انگیز برای مخزن الاسرار نظامی محسوب می‌گردد، اما این تجربه نوجویانه پس از نظامی بارها و بارها مورد تقلید و تجربه قرار گرفت. این نوجویی در سیر تقلید مقلدان تغییر و توسع یافت و علاوه بر

^۱. همان، ۲۱.

آغاز منظومه‌هایی در بحر سریع، در آغاز دیوان شاعران و نیز در قالب‌های شعری دیگر - بجز مثنوی - کاربرد یافت. بخشی دیگر از این تجربه نوگرایانه مربوط است به تغییر جایگاه این کلام مبارک و انتقال آن از مصراع اول به مصراع دوم و یا بهره‌گیری در تجدید مطلع و نیز استفاده در ماده تاریخ و تعویذ و استعاذه.

به هر حال، ارج و منزلت نظامی و فضل تقدّم وی در این ابتکار و نوجویی محفوظ و ماندگار است و چه بسیار شاعرانی که خواسته‌اند در گستره تقلید، ظریفانه بر فضل شاعر گنجه تقدّم بجویند و با معنی آرای‌ها و تناسب‌ها، گوی تفوق و برتری را از وی برابیند؛ ولی با این همه، گنج حکیم گنجه همچنان گران سنگ و نامور و ماندگار به تناسب و ابتکار زیبایی درج «بسم الله الرحمن الرحيم» است.

فهرست منابع

- ۱- احمدعلی، احمد، ۱۸۷۳ م، تذکره هفت آسمان، کلکته.
- ۲- اشرف‌زاده، رضا، ۱۳۸۶، فرهنگ باز یافته‌های ادبی، ج ۱، سخن گستر و...، اول.
- ۳- انوشه، حسن، ۱۳۸۱، فرهنگنامه ادبی، (ج ۲)، فرهنگ و ارشاد اسلامی، دوم.
- ۴- بهار، ملک‌الشعراء، ۱۳۱۳، تاریخ سیستان، کلاله خاور.
- ۵- ثروت، منصور، ۱۳۷۲، مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی نظامی (ج ۳-۱)، اول.
- ۶- ثروتیان، بهروز، ۱۳۷۰، شرح مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای، برگ، اول.
- ۷- خزانه دارلو، محمدعلی، ۱۳۷۵، منظومه‌های فارسی، روزنه، اول.
- ۸- رادفر، ابوالقاسم، ۱۳۷۱، فرهنگ (کتاب ۱۰ - ویژه نامه نظامی)، پژوهشگاه، اول.
- ۹- منزوی، احمد، ۱۳۵۱-۱۳۴۸، فهرست نسخه‌های خطی فارسی (ج ۱-۴)، تهران.
- ۱۰- نصرآبادی، محمد طاهر، ۱۳۷۸، تذکره نصرآبادی، تصحیح محسن ناجی، اساطیر، اول.
- ۱۱- وحیدیان کامیار، تقی، ۱۳۷۶، بررسی وزن شعر فارسی، آستان قدس رضوی، ج ۳.